

Droomonderduik

Opgedragen aan Karel Jacob Frankenhuis
Amsterdam 29 mei 1935 – *Auschwitz* 7 september 1942

Droomonderduik

Maarten Th. Frankenhuis

2010
Uitgevers

© Maarten Frankenhuis & 2010 Uitgevers, Rotterdam 2012

Basisontwerp omslag en binnenwerk: Studio Klaster, Rotterdam

Uitvoering omslag: Studio Klaster, Rotterdam

Foto auteur: Merlijn Doornik

Redactie en eindredactie: Heribert Korte, Enzodus bv, Delft

Zetwerk: Manipal Digital Systems, India

Druk: Ten Brink, Meppel

2010 Uitgevers

Postbus 84049 | 3009 CA Rotterdam | info@2010uitgevers.nl | www.2010uitgevers.nl

2010 Uitgevers is een multimedia uitgeverij. De meeste uitgaven zijn online verrijkt met beeld, geluid of aanvullende informatie. Dat geldt ook voor dit boek, zie www.2010uitgevers.nl.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaardt auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich gaarne aanbevolen.

ISBN 978 94 90951 07 8

NUR 301

Voorwoord

Ik draag dit boek op aan Karel Frankenhuis (1935–1942), een Amsterdams jongetje dat slechts zeven jaar en drie maanden oud geworden is. Ik noem speciaal de maanden, want op zo'n jonge leeftijd zijn die nog heel belangrijk. De Duitsers arresteren Karel en zijn ouders David en Johanna in de Tweede Wereldoorlog (1940–1945) voor iets wat ze waarschijnlijk nooit zullen begrijpen. De volgende dag worden ze al naar het concentratiekamp Westerbork gebracht. Vandaar gaan ze naar Auschwitz, waar ze vier dagen na hun arrestatie op 7 september 1942 zijn vermoord. Hun laatste levensteken komt uit Westerbork en dateert van 3 september 1942. Johanna, de moeder van Karel, schrijft dan aan zijn oma:

Lieve moeder, ik heb zoveel met het kind meegemaakt, dat ik niet gedacht heb dat een mensch zooveel doorstaan kan.

Wij zijn verraden en in een auto naar Amsterdam gebracht naar de Euterpestraat, daar heb ik met het kind in een cel gezeten.

Morgen, 4 september gaan wij naar Polen.

David is uit die boerderij gevlucht en is op de fiets naar Pa en Moe gegaan, heeft vijf advocaten genomen maar niemand die iets voor ons kon doen.

David is nu naar mij en het kind gekomen en is hier nu ook.

God geve dat er een uitkomst komt. Zoo een ellende als hier is heb ik mijn heele leven nog niet gezien. Vanmorgen is er weer een transport aangekomen met vier blinde menschen erbij. Oproepen komen er niet meer en ze halen je des nachts van je bed en dan heb je heelemaal geen kleren gepakt en kan je zoo maar mee.

Tranen om te huilen heb ik niet meer. Ik hoop alleen maar op een ding, dat er van God een uitkomst komt.

Uw liefhebbende Jo

Veel van Karels familieleden, ook zijn grootmoeder, wacht een zelfde triest lot als Karel. Voor zijn arrestatie woont Karel in Amsterdam vlakbij de dierentuin Artis aan de Henri Polaklaan 11-C, die dan nog de Plantage Franschelaan heet. Vast en zeker komt hij vaak in Artis. Vanuit het raam van het oude directeurskantoor in Artis kun je zelfs het huis zien waar hij dan woont. Karel heeft net als ieder kind veel plannen, ideeën en dromen. Misschien wil hij wel, zoals veel Amsterdamse kinderen, directeur van Artis worden. Omdat de Duitsers hem vermoordden, zullen we het nooit weten.

Ik vermoed dat hij het heel leuk had gevonden als hij toen had geweten dat zijn kleine neefje Maarten later directeur van Artis is geworden.

Inhoud

Introductie	9
Overpeinzingen	15
Lehrter Bahnhof Berlin	19
Bekanntmachungen	25
Artis kabouterland	31
Addergebroed	37
Sultan de orang-oetan	41
Brand in het Bevolkingsregister	47
De heer Westerman	55
Lotgenoten	63
Levenslessen	69
Berenleed	81
Mijn vriend Boeddha	87
Frontdienst voor Herman	99
Bijzonder bezoek	107
Bloedbad in de Kinderboerderij	119
Bevrijding	129
Naschrift	143
Dankbetuiging	147
BIJLAGEN	
1 Geraadpleegde bronnen	149
2 Illustratieverantwoording	151

Duitse militairen voor de nieuwe Apenrots aan de Papegaaienvaan. In 1938 bestaat Artis honderd jaar, maar er dreigt een faillissement en dus sluiting door dalende bezoekersaantallen en hoge schulden. Bovendien is de dierentuin dringend aan vernieuwing toe. Met de opbrengst van acties van het Comité Redding Artis kan Artis in 1940 onder andere een Apenrots bouwen. Onderduikers vinden er regelmatig een veilig heenkomen.

Introductie

Vergeleken met andere Nederlandse dierentuinen doorstaat Artis de Tweede Wereldoorlog wonderwel goed. De dierentuin is op een enkele dag na gewoon open. Onder het publiek is er grote belangstelling voor Artis: zowel Amsterdammers, onderduikers als de Duitse bezetter komen er graag. Op het terrein van de dierentuin bivakkeren vooral 's nachts onderduikers, tot soms wel tientallen toe. Volgens schattingen verblijven er in totaal ongeveer 250 onderduikers één of meerdere dagen. Niemand weet precies hoeveel het er zijn. Het gaat vooral om jonge mannen, die proberen te ontkomen aan de Arbeitseinsatz, de gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Ook enkele Joodse Amsterdammers vinden er een veilige vluchthaven. Volgens verschillende verhalen biedt Artis aan het eind van de oorlog onderdak aan geallieerde piloten en zelfs aan een Duitse deserteur.

Ik heb al vele jaren historische belangstelling voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de wereld van de dierentuinen, Artis in het bijzonder. Van 1990 tot 2003 was ik directeur van deze Amsterdams dierentuin. Even voor de millenniumwisseling realiseerde ik me met schrik, dat het bijna zestig jaar geleden is dat de Tweede Wereldoorlog is begonnen, en dat er maar weinig bekend is over het wel en wee van Artis in deze periode. Daarom begon ik wat reeds op schrift stond te verzamelen, aangevuld door interviews met enkele oud-medewerkers van Artis die zich de gebeurtenissen in de bezettingstijd nog goed konden herinneren. Vooral het feit dat tijdens de Duitse bezetting onderduikers voor een kortere of langere periode een veilige schuilplaats in de tuin vinden, spreekt zeer tot de verbeelding. Jammer genoeg is er over de Joodse onderduikers in Artis weinig bekend.

De verzamelde informatie verwerkte ik tot een artikel voor het tijdschrift van Artis. Dit gaf aanleiding tot enkele interviews. Het Verzetsmuseum in Amsterdam, tegenover Artis, verzorgde hierop van 6

september 2002 tot 13 april 2003 een aantrekkelijke en informatieve tentoonstelling genaamd *Brood jatten bij de beren – Artis in oorlogstijd*. Het onderwerp begon te leven in Amsterdam en ver daarbuiten. Door het artikel, de interviews, de tentoonstelling en publicaties van Liesbeth van der Horst van het Verzetsmuseum in *Ons Amsterdam* en het tijdschrift van Artis, kwamen er tal van verrassende reacties binnen. Deze verzamelde informatie vormt uiteindelijk de historische basis voor de belevenissen van de kleine Alfred Hirsch.

De werkelijke aanleiding om dit boek te schrijven, vindt evenwel haar oorsprong in de surrealistische gedachten en fantasieën die bij me opkwamen tijdens mijn avondwandelingen door Artis in de tijd dat ik er directeur was, en tijdens de talloze rondleidingen die ik verzorgde waar de geschiedenis van Artis in oorlogstijd ter sprake kwam. Ik verplaatste me in de belevingswereld van jonge mannen op de vlucht voor de Arbeitseinsatz, Joodse onderduikers met kwetsbare kinderen, en eenzame volwassenen, allen wanhopig pogend te ontkomen aan slavenarbeid of deportatie naar de vernietigingskampen. Ik putte ook uit mijn eigen verleden; enkele van Alfreds belevenissen zijn ontleend aan mijn eigen onderduikperiode.

Zo kwam ik uiteindelijk op de denkbeeldige hoofdpersoon van dit boek: Alfred, een Joods kind dat abrupt gescheiden wordt van zijn familie en door omstandigheden geïsoleerd raakt in een dierentuin. Er is slechts één man die van zijn bestaan op de hoogte is. Hij brengt hem dagelijks wat eten, maar om veiligheidsredenen wil hij verder geen contact hebben.

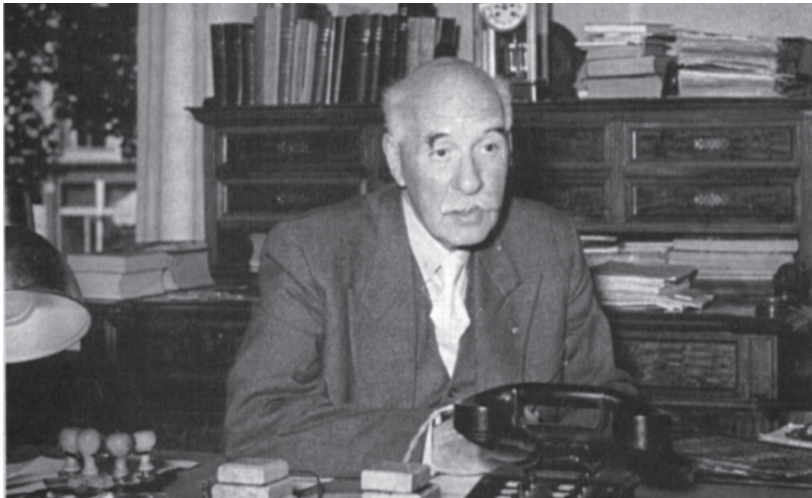
Artis tijdens de oorlog

Artis betekent in de oorlog veel voor de stad Amsterdam. In de eerste plaats natuurlijk voor de medewerkers en hun familie door de veilige schuilmogelijkheden en extra rantsoenen. Die behoeden ze voor dwangarbeid of de hongerdood. Joodse onderduikers schuilen in de dierentuin en ontsnappen zo aan een wisse, hoewel helaas vaak uitgestelde dood. In een stad vol dreiging, geweld en ontbering biedt Artis bovendien als een oase van rust en ontspanning enige verpozing aan honderdduizenden

Amsterdammers. Het jaarverslag 1945 van de Gemeente Amsterdam spreekt daarover boekdelen:

Toen het materiele bestaan op den achtergrond geraakte oefenden slechts geestelijke interessen, van welken aard ook, een remmende werking uit op de demoralisatie. Velen zochten en vonden verpoozing en afleiding in een bezoek aan Artis.

Enkele onderduikers verblijven jarenlang in de dierentuin, zoals mevrouw Van den Brink. De medewerkers Jonker en Rozendaal van Artis verzorgen haar zo goed en zo kwaad als ze kunnen. Het lukt haar zelfs om overdag, zonder Jodenster op, in de tuin te wandelen en hier en daar een praatje te maken. Veiligheidsredenen schrijven voor dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog niemand over de onderduikers in Artis spreekt. Voor sommige onderduikers is het daarom een grote verrassing als ze na de oorlog horen dat een goede vriend of vriendin enkele stallen verder ‘onderduik’ had. De directeur van dat moment, dr. Armand Sunier, is van alles op de hoogte en zwijgt. Hij weet op uiterst deskundige wijze het riskante mijnenveld van de ‘onderduik’ te vermijden.

Dr. A.L.J. Sunier (1886-1974) was de derde directeur van Artis, van 1927 tot 1953.

Op de een of ander manier krijgen de onderduikers redelijk te eten, ook in de Hongerwinter van 1944 tot 1945, het laatste oorlogsjaar. Meestal zijn het medewerkers van Artis die zich over de onderduikers ontfermen, soms zijn het mensen van buiten. Omdat de heer Sunier in zijn functie als directeur de boel overeind moet zien te houden, weliswaar bijgestaan door het hoofd administratie Jan Overgoor, weet hij weinig van de informele distributiekkanalen af. Het is daarom roerend te lezen in interviews dat het hem soms wel eens te machtig wordt tijdens zijn dagelijkse ronde in de keuken van het Apenhuis of het Vogelhuis. De aanwezige verzorgers lopen dan kies naar de wc of de dieren. Hun bewonderde en sterk vermagerde directeur kan dan even zijn gang gaan met de gereedstaande gamel voedsel voor de apen, vogels en andere veeleisende dieren van Artis.

Tijdens de oorlog zijn er slechts enkele aanvaringen met de bezetter. Dat is verbazingwekkend omdat in ieder geval drie medewerkers van Artis nauwelijks zijn te vertrouwen. Een kantoorklerk sympathiseert met de bezetter en een andere medewerker treedt in Duitse krijgsdienst. Hij gaat naar het Oostfront en fluistert voor zijn vertrek naar een collega: 'Ik verraad jullie echt niet!' Of hij zijn belofte gestand doet, vertelt het verhaal niet, want hij sterft aan het Oostfront. Het blijkt ook dat je zelfs moet oppassen met Duitse 'collega-directeuren'. Zo schrijft de directeur van de Frankfurter Zoo aan de heer Sunier in 1943:

Hierbij deel ik U mede dat ik graag een aantal oppassers van U wil ophalen. Bij mijn laatste bezoek aan Uw dierentuin Artis, viel het mij op dat U zoveel weldoorvoede oppassers in de tuin heeft lopen, terwijl wij onze jonge mannen allemaal moeten afstaan aan het leger.

Het is een van de vele bemoeienissen met 'zijn' dierentuin, die de heer Sunier met succes weet af te slaan.

Het Koloniaal Instituut, nu het Koninklijk Instituut voor de Tropen en het Tropenmuseum, is vlakbij Artis. Hier bevinden zich in de oorlog het hoofdkwartier van de beruchte Grüne Polizei en een Duitse rechtbank. Die rechtbank spreekt menig doodvonnis uit. Als Duitse militairen, de Grüne Polizei of collaborerende landwachters de dierentuin controleren, zetten de portiers hun waarschuwingssysteem voor de onderduikers in werking.

Zo'n controle levert dan uitsluitend zogenaamde Ariërs op en mannen, die (vanzelfsprekend) te jong of te oud zijn voor de Arbeitseinsatz.

De onderduikers zitten goed verstopt in de meest uiteenlopende schuilplaatsen. Ze zijn volledig afhankelijk van anderen en leven in voortdurende angst voor ontdekking. Treffend in dit verband is het gedicht *Onderduiker in Artis* van Chris van Geel (uit de Gedichtenbundel *Spinroc en andere verzen*, 1958):

*De smalle man in zwarte jas
loopt langs de kooien, gaat in 't gras
bedeesd staan naast de pelikaan,
de ooievaar, de maraboe.
Zijn jas knoopt hij tersluiks stijf toe.*

*Hij kijkt niet meer hoe laat het is.
Hij wacht op het etenreikend kind
dat aandacht veinzend voor de dieren
hem in het Nijldal vindt bij vieren.
't Is Mozes uur'. Hij is gevonden.
Het brengt hem bieten in een pan.
Het Entrepotdok fluit.
Hij schrikt ervan.*

Ook mijn hoofdpersoon Alfred verkeert in een kwetsbare en emotioneel beladen positie. Geobsedeerd door de vraag of een kind van zijn leeftijd zoiets kan overleven, heb ik me in zijn situatie ingeleefd en zijn onvermijdelijke fantasieën meebeleefd. Kinderen – vooral getraumatiseerde kinderen als de jonge Alfred – kunnen in hun angst en eenzaamheid in een wondere fantasiewereld terecht komen, een voor hen 'werkelijk beleefde (on)werkelijkheid'. Die is onmisbaar om zich te beschermen tegen de dreigende, niet te doorgronden en onberekenbare buitenwereld. Het kindere brein in het bijzonder bewapent of, beter geformuleerd, bepantserd zich op deze manier. Het is een realistisch soort surrealisme. Een andere niet te vergeten vraag is wat er blijft woelen in het brein van een volwassene als die als onderduikkind in een dergelijke benarde positie de oorlog heeft overleefd. De dierendroomwereld van Artis heeft zich in ieder geval onuitwisbaar in het brein van de volwassen Alfred Hirsch genesteld.

Maarten Th. Frankenhuis